

Mįslės apie raštą, jungiamos *lauko* vaizdavimo

AELITA KENSMINIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Nagrinėjama grupės plačiai žinomų mįslių apie raštą *Balta dirva, juoda sėkla* ir *Baltos lankos, juodos avys* tipologija, genezė ir semantika. Nors tarptautinėje literatūroje antroji mįslė laikoma rytinei Europos daliai ir toliau į rytus esantiems kraštams būdinga pirmosios variacija, straipsnyje linkstama manyti kitaip – kad tai yra skirtingų meninių vaizdų ir skirtingos kilmės mįslės, tik turinčios tuos pačius įminimus, analogišką struktūrą ir panašią pradžią – kaip nors apibūdintą *lauką*, kuris aprėpia išsiskiriančių reikšmių niuansus: suartą lauką, t. y. žemę, arimą, dirvą, ir žole apaugusį lauką, t. y. lanką, pievą. Vis dėlto pripažįstama, kad pirmoji mįslė kartu su kitomis mįslėmis gali būti prisidėjusi prie antrosios atsiradimo.

RAKTAŽODŽIAI: mįslės, raštas, krikščionybė, balta dirva, baltos lankos.

ĮVADAS

Beveik prieš dešimt metų publikuotą straipsnį apie *lino kančią* baigiau žodžiais, jog linai tarsi įkūnija virsmo idėją – apeina ratą nuo užaugusių, žydinčių linų, įsi-vaizduojamų šventais ir neprieinamais chtoniškumui lyg pirmapradė gamta, patiria smurtą ir kančias, o paskui vėl tampa šventi, tik jau kitoje – kultūrinėje – plotmėje. Už *lino kančios* istorijos slėpį suvokimas, kad kūniškumas ir dvasingumas yra ne poliarinės opozicijos, o tarsi skirtingi vienos tėkmės taškai. Dariau prielaidą, kad viena iš materialių žmogiškumo ir dvasingumo, t. y. kultūros, manifestacijų yra audimas (greta arimo), o nemateriali – dainavimas arba šiaip žodinė kūryba, kalba. Toliau teigiau, jog kita šios grandinės vystymosi grandis, sujungianti materialią ir nematerialią dvasingumo raiškas, yra raštas, raštingumas (Kensminienė 2006: 238). Tokią išvalgą padiktavo tai, jog rinkdama medžiagą tam straipsniui pastebėjau, kad nemažai mįslių panašiai kalba apie audimą ir rašymą, pavyzdžiui, ši mįslė skamba labai panašiai kaip kai kurie toliau aptariamų mįslių apie raštą variantai: *Dimnq¹ sėklą sėjau, keturi diegai dygsta, ne bet kas pažįsta (Audimo raštas)* LTR 873/257-5.

1 *Dimnas* = *dyvinas* – nuostabus, keistas (LKŽe).

Jono Basanavičiaus skelbtoje pasakoje pateikiamia tokia *linų kentėjimų* pabaiga: „Paskui pasiuva sau drapanas, nešioja, kol suplyšta, o kaip suplyšta, parduoda žydui, tas nuveža į fabriką. Ten sumala visus jų kaulelius, skūreles, padaro popierą. Paskui raštinykai rašo, rašo visokius atsitikimus, prirašę numeta sudraskę – ir nešioja vėjas po visus laukus...“ (BsV: 36). Taigi visus tuos metus tarsi vėjo draikomą jaučiau šio tyrimo neužbaigtumą ir būtinybę jį pratęsti rašto tema.

ANT BALTO JUODU: DIRVA IR SĖKLA VS LANKOS IR AVYS

Mįslėse koduojant įvairius su raštu susijusius reiškinius, labai dažnai kaip pagrindinis požymis ir kaip meninio vaizdo branduolys pasirenkamas vizualus grafinis aspektas „ant balto juodu“. Aptariamoms tarptautinėms mįslėms apie raštą yra sulaukusios garsių mįslių tyrinėtojų – Karlo Müllenhoffo, Roberto Petscho, Antti Aarne's, Archerio Taylora ir kitų – nemažo dėmesio (žr. Aarne 1918; Taylor 1951). *Baltos* ir *juodos* kontrastas yra toks paveikus ir užgožiantis kitus vizualesius aspektus, kad dėl jo, taip pat ir dėl panašių įminimų net gana skirtingais vaizdais pagrįstos mįslės *Balta dirva, juoda sėkla* ir *Baltos lankos, juodos avys* suvoktos kaip tos pačios temos variacijos ir lokalinės adaptacijos. A. Aarne, „Lyginamuosiuose mįslių tyrimuose“ apžvelgęs mįslės *Balta dirva, juoda sėkla* paplitimą nuo turkmėnų, buriatų ir totorių iki anglų ir nuo armėnų, graikų, italų, ispanų iki norvegų ir suomių, traktavo mįsles su gyvūnais kaip jo aptariamo mįslių tipo variaciją, būdingą tik Rytų Europai (Aarne 1918: 35). Panašiai teigė ir A. Tayloras, tiesa, pripažindamas, kad scenos su gyvūnais vis dėlto labai atitolusios nuo arimo (Taylor 1951: 435).

A. Aarne aptariamoms mįslėms archetipu laikė formą *Balta dirva, juoda sėkla*. Jis teigė, kad seniausias jos užrašymas siekia penkioliktojo amžiaus prancūzų mįslių rinkinį „Adevineaux amoureux“: *Blanc est le champ, noire est la semence, l'homme qui le semme, est de tresgrant science* („Baltas laukas, juoda sėkla, žmogus, kuris ją sėja, yra labai mokytas“²). Jo pateikiamuose seniausiuose vokiškuose mįslės užrašymuose – tiek 1505 metų „Strassburger Rätselbuch“, tiek 1606 metų „Aenigmatographia rythmica“ – spalvos neminimos, kalbama tik apie užsėtą (gražią) dirvą: *Ein schöner acker woll gesehet <...>* („Graži dirva visa užsėta“), *Ein Acker mit Samen ist beseet <...>* („Dirva užsėta sėklomis“) (Aarne 1918: 36). A. Aarne pastebi, jog varijuodama pirminė forma neretai įgyja papildymų: sėjantysis yra labai mokytas; ne kiekvienas, einęs pro šalį, žino, kas čia pasėta; du žiūri, penki vedžioja (plūgą); tai, kas pasėta (arba derlius), su burna renkama (ten pat: 51–53).

.....

2 Originalo kalba cituojamos mįslės pateikiamos pasviruoju šriftu, jų vertimai – kabutėse; skliausteliuose čia ir toliau – straipsnio autorės vertimas.

A. Tayloras rašė, kad rašto palyginimas su ant baltos žemės išbarstytomis juodomis sėklomis yra senas ir plačiai žinomas, dažnai jam būdingas dar ir arimo proceso vaizdavimas. Jis teigė, kad Rytuose mįslės, kaip pastovią charakteristiką išsaugodamos tik *juodos – baltos* kontrastą, vaizduoja gyvūnus. Vis dėlto, prieš pateikdamas pavyzdžius, autorius suabejojo, kad galbūt čia turima kažkokia visiškai skirtinga koncepcija, nesusijusi su juodomis sėklomis ir arimu baltame lauke. Pateikti tokie pavyzdžiai³: turkų „Baltame lauke juoda avis ganosi“; šiuol. graikų „Baltos lankos, juodos ožkos“; „Balta pieva, juodi jaučiai. Laimingas tas, kuris juos pavadina“; „Juodas žirgas bėga baltame lauke, trys jį laiko, du stebi“; latvių „Balta pieva, juodi galvijai, malonu išmintingam juos ganyti“; kaip sako autorius, išmoninga lietuvių „Lygios lankos, pilkos avys, piemenėlio botagėlis už ausų“ (iš Augusto Schleicherio); mongolų „Aptvaras baltas, avys juodos“; „Jis arė dirvą su penkiaais jaučiais ir šnekėjo tibetietiškai“; osetinų „Jis sėja juodas sėklas į baltą dirvą, ir tas, kas pasėta, šneka su sėjėju“ (Taylor 1951: 435–437). Klaidinantis panašių įminimų padiktuotas suvokimo automatizmas bei *baltos – juodos* kontrastas taip nustelbė kitus vaizdus, jog tyrinėtojas greta pristatė ir visiškai skirtingo vaizdo mįslę, pripažindamas, kad ši dar labiau nutolusi nuo arimo baltoje dirvoje: šiuol. graikų „Trys laiko ją, kai ji gimdo, jos paukščiai yra juodi, jie laksto aplink pasaulį“ arba „Trys laiko ją, kai ji gimdo. Ji gimdo juodus vaikus ir palieka juos“, pridurdamas, kad čia, kaip ir daugumoje rašymo palyginimų su arimu, matomi trys žmonės, laikantys veikiančią asmenį (ten pat: 435). Tai yra visiškai kito vaizdo mįslės, o vienas bendras motyvas dar nieko nereiškia – tokių gali būti daugybėje skirtingų mįslių, vaizduojančių kokį nors veiksmą, atliekamą pirštais laikomu įrankiu (pvz., lietuvių mįslė apie adaton veriamą siūlą: *Laiba panelė, maža skylėlė, penki turi, du dūri* LTR 356/124–20). A. Tayloro cituotos mįslės apie bėgantį žirgą ar gimdomus paukščius bendro su šiomis turi tik grafinį kontrastą ir referentus. Panašiai ir A. Aarnė – kaip šiek tiek susijusius su mįslėmis apie raštą pateikia kone bet kokius mįslių užminimus, vaizduojančius *baltos* ir *juodos* (ir net *raudonos*) kontrastus: *Schwarze Mutter, weisser Rock. Der Schnee auf der Erde* („Juoda motina, baltas sijonas. Sniegas ant žemės“), *Weisses Fass, roter Pflock. Die Gans* („Balta statinė, raudonas kaištis. Žąsis“), *Weisser Speicher, rote Pfosten. Die Gans* („Baltas svirnas, raudonos staktos. Žąsis“) (Aarne 1918: 72). Drįsčiau nesutikti su aptarta autoritetų nuomone ir teigti, kad straipsnyje aptariamos mįslės yra du atskiri tipai, turintys skirtingus meninius vaizdus ir genezę.

Seniausia lietuviška žinoma mįslė su dirvos ir sėklos motyvu užrašyta 1690 metais – tai Theodoro Lepnerio „Prūsų lietuvyje“ (1744) užfiksuota mįslė *Pačestna*

3 A. Tayloras mįslių pavyzdžius pateikia ne originalo kalba, bet išverstus į anglų kalbą; čia jie cituojami straipsnio autorės išversti lietuviškai.

4 Apeliuodamas į Š. L. Bazarovą, A. Tayloras išnašoje pateikia pastabą, jog mongolai dažniausiai rašo tibetiečių kalba (Taylor 1951: 436).

dirva, dyvna sėkla su paaiškinimu ir įminimu vokiečių kalba *Dirva pagarbos verta, pasėlis nuostabus. Tai prirašytas popierius* (LPL: 209). Ji skiriasi nuo pirmųjų jos užrašymų Vakarų Europoje – tiek nuo prancūziško, įvardijančio juodą ir baltą spalvas, tiek nuo vokiškų, jų neįvardijančių. Dar du šios mįslės užrašymai artimi pirmajam prancūziškam užrašymui – *Balta žemė, juoda sėkla, žąsia užakėta (Raštas)* SLT: 471 ir *Balta dirva, juoda sėkla, žąsia užakėta, rets priešęs diegą pažįst[a]* (*Laiškas arba raštas*) SLT: 469 – aptinkami panašaus laikotarpio rankraštiniame anoniminiame patarlių ir priežodžių rinkinyje. Jo datavimas nėra visiškai tikslus, jis gali būti ir ankstyvesnis, ir šiek tiek vėlyvesnis: Vladas Abramavičius, sprenddamas iš fizinių popieriaus savybių ir braižo, manė, kad jis yra XVII a. pabaigos–XVIII a. pirmojo ketvirčio, o Jurgis Lebedys, nagrinėdamas jo tekstus, atsargiai spėjo, kad jis galėtų būti sudarytas po 1654 m. ir prieš 1701 m. (Lebedys 1956: 15–16). Tiesa, antrosios mįslės išplėtojimas *rets priešęs diegą pažįst* primena minėtus seniausius vokiškus šios mįslės užrašymus, kur sakoma *nit weyss was man do gesehet hot ar Weiss nicht, was es für Samen sey* (Aarne 1918: 36). Kaip matome, anoniminio rinkinio mįslės, nors užfiksuotos kone dviem šimtmečiais vėliau, yra gana artimos cituotoms jų giminaitėms iš Europos, o T. Lepnerio užrašyta mįslė, identifikuota kaip seniausia lietuviška šio tipo mįslė, nevaizduoja grafinio kontrasto ir kalba apie *pačestnq*, t. y. godotinę, gerbtiną dirvą ir *dyvnaq*, t. y. nuostabią, keistą sėklą. Tai atspindi ne tik aukštą rašto statusą to meto visuomenėje, bet galbūt ir rašto atsiradimą lietuviškoje aplinkoje (tiek Rytprūsiose, tiek Didžiojoje Lietuvoje) – abejonių nekelia, kad raštas ir raštija Lietuvoje įsitvirtino kartu su krikštu, kaip tai buvo būdinga daugeliui Vidurio Europos tautų (Lūžys 2005: 175; Narbutas 2000: 13). Vytautas Ališauskas teigia, jog raštingumas viduriniais amžiais, o *de facto* ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais laikytas plačiai suvoktos krikščioniškosios tapatybės bruožu (Ališauskas 2009: 105). Pirmasis išlikęs lietuviškas rašto paminklas yra 1503 m. išleistoje knygoje „Tractatus sacerdotalis“ ranka įrašyti poteriai, datuojami XVI a. pradžia (žr. Lebedys, Palionis 1964), pirmosios lietuviškos tiek protestantų, tiek katalikų knygos buvo katekizmai (Martyno Mažvydo, 1547 m., Petro Kanizijaus, apie 1585 m., Jokūbo Ledesmos, verstas Mikalojaus Daukšos, 1595 m.).

[D]augumai konfesionalizacijos epochos lietuvių ir kitų LDK piliečių – nesvarbu, kurios tikybos – *skaityti* reiškė „skaityti katekizmą“. Būtent šiuo atveju gebėjimas atpažinti rašmenis ir jungti juos į prasminius vienetus tiesiogiai siejosi su krikščioniškosios savimonės augimu ir dvasinio augimo sfera (Ališauskas 2009: 120).

Be abejo, iš pradžių raštas buvo prieinamas tik elitui ir profesionaliems raštininkams. Tačiau, V. Ališausko nuomone, Lietuvos teritorijoje nuo XVI a. vidurio rašytinis tekstas pradeda apimti vis didesnę socioumo dalį (ten pat: 194). Tą patį teigia

ir kiti tyrėjai: „XVI a. pabaigoje jau nemažai šio krašto dvarininkų, dvasininkų, turtingų miestelėnų turėjo didesnius ar mažesnius knygų rinkinius...“ (Lūžys 2009: 37). Ir V. Ališauskas pastebi, kad M. Mažvydo „Katekizme“ pateikiama frazė „pigus ir trumpas mokslas skaityti ir rašyti“ niekaip neaiškinama ar neperfrazuojama pačiame knygelės tekste, taigi XVI a. lietuviams žodžiai *skaityti* ir *rašyti* jau buvę įprasti šiandieninėmis reikšmėmis (Ališauskas 2009: 108). Lietuvoje apskritai „pirmos plačiai naudotos knygos buvo liturginės“, jos buvusios pirmiausiai matomos, nes jų vieta – ant altoriaus ar netoli jo (ten pat: 149). Negana to, bažnyčios per įvairias šventes būdavo taip tankiai nukabinėtos įvairaus pobūdžio rašytais tekstais (emblemomis, alegorijomis, sentencijomis, eilėraščiais ir t. t.), kad net neatpažįstamai pasikeisdavusi jų išvaizda (ten pat: 160–161). Tai, kad knyga jau buvo pažįstamas dalykas ne tik aukštuomenei, liudija ir panašaus laikotarpio (apie 1675 m.), kaip ir cituotos mįslės apie raštą, posakis iš dvikalbio žodyno „Clavis Germanico-Lithvana“ *Katė knygas pagavo* su vokiškai užrašytu paaiškinimu: *Sakoma, kai netikėtai kas iš rankų paįmama arba pražūna* SLT: 541. XVIII a. Didžiojoje Lietuvoje įvairios lietuviškos religinio turinio knygelės jau buvo labai paplitusios, jų leidimų, siekiančių dešimt–dvidešimt, ir nupirktų egzempliorių, siekiančių iki tūkstančio per metus, skaičiai įspūdingi (Kiaupa 2014: 267–269).

Taigi raštas, rašmenys paprastam žmogui visų pirma kėlė asociacijas su sakralumo sfera, tad nenuostabu, kad vienoje pirmųjų užfiksuotų lietuvių mįslių apie raštą kaip pagrindinis popieriaus, maskuojamo *dirva*, požymis nurodomas ne baltumas (kuris irgi turi artimas sakralioms konotacijas), bet jo aukštas statusas (*pačėstna dirva*), o rašmenis maskuojanti *sėkla* – ne šiaip juoda, bet *dyvna* – neįprasta, kelianti nuostabą, puiki. Gali būti, kad aptariamo mįslės tipo metaforos pagrindas apskritai yra plačiai žinomas (ir, ko gero, dažnai girdėtas iš sakyklų visoje Europoje) Evangelijose aptinkamas Dievo žodžio palyginimas su geron ir blogon dirvon puolusiomis sėklomis⁵, juolab kad ir Jokūbo Brodovskio sudarytame smulkiosios tautosakos, užrašytos iki 1744 m. iš Prūsijos lietuvių, rinkinyje yra tuo pačiu palyginimu grįsta patarlė *Gerieji retai sėti* oder (vok. ‘arba’) *dygsta* SLT: 351. Būta ir vaizdų, kuriuos galima susieti, pavyzdžiui, ankstesniame už J. Brodovskio anoniminiame rinkinyje yra mįslė *Dviem pupelėm visus laukus užžengia [užsėja]* (Akys) SLT: 461. Kita vertus, mįslės apie raštą nėra vienintelės, kuriose aptinkama dirvos ir sėklos metaforos –

5 „[J]is bylojo palyginimu: „Sėjėjas išsirengė sėti javų. Jam sėjant, vieni grūdai nukrito pakelėje, buvo sumindžioti, ir dangaus sparnuočiai juos sulesė. Kiti nukrito ant uolų, ir jų daigai sudžiūvo, nes trūko drėgmės. Dar kiti nukrito tarp erškėčių, ir tie, kartu išaugę, juos nusmelkė. O dar kiti nukrito į gerą žemę ir išaugę davė šimteriopą derlių.“ Tai papasakojęs, jis sušuko: „Kas turi ausis klausyti – teklauso!“

Jo mokiniai paklausė, ką reiškias tasai palyginimas. Jis atsakė: „Jums duota pažinti Dievo karalystės paslaptis, o kitiems jos skelbiamos palyginimais, kad *regėdami nematyti ir girdėdami nesuprastų*. Palyginimas štai ką reiškia: sėkla yra Dievo žodis“ (Lk 8, 4–11).

tokia yra mįslė apie lizde perimus kiaušinius: *Šiaudų dirva, akmenų sėkla, gyvi daiktai dygsta* (*Lizdas, kiaušiniai ir vištukai*) LMD I 702/84. Tiesa, ankstyviausias jos užrašymas (užrašė J. Basanavičius) yra beveik pora šimtmečių vėlesnis nei kalbamų mįslių apie raštą, bet tai dar neįrodo, kad ir mįslė apie kiaušinius yra vėlesnė – šios mįslės yra iš skirtingų regionų, kuriuose ir tautosakos rinkimas prasidėjo ne tuo pačiu metu.

Tai, kad *retas priėjęs diegą pažįsta* SLT: 469, liudija tiek sėklos nepaprastumą, tiek laikotarpio raštingumo situaciją – vis dėlto tuo metu, iš kurio atkeliauja pirmieji aptariamų mįslių užrašymai, tiek Lietuvoje, tiek Vakarų Europoje rašyti ir skaityti mokėjo tikrai ne visi, apie tai minėtame veikale rašė ir A. Aarne (1918: 52). Panašią formuluotę išsaugojo apie 1939 m. užrašyta mįslė *Sėja, aria, akėja, disnas* [dimnas?] *diegas dygsta, ne bile kas pažįsta* (*Raštas*) LTR 2274/419. Tą patį rodo ir pavienės mįslės *Tetirova tirva, ne kožnas anos plunksnas perskaito* (*Knyga*) LMD I 926/22 ir *Dideli šalies vartai atviri, bet ne visi įeina* (*Knyga*) LTR 5334/90⁶. Minėtame XVII a. pabaigos–XVIII a. pirmojo ketvirčio anoniminiame patarlių ir priežodžių rinkinyje yra minklė *Kurs, kytras gimęs, su žąsele aria?* (*Raštininkas su plunksna*) SLT: 487, – taigi *žąsele aria* irgi ne bet kas, o iš prigimties gudrus, sumanus. Gali būti, kad čia kalbama apie profesionalų raštininką, kuris, pasak patarlės, *duonos neprašo*, nes užsidirba ją rašydamas. Arvydas Pacevičius teigia, kad raštininko pareigybė susiklostė Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje XV a., ir aprašo įvairias šios pareigybės atmainas (Pacevičius 2002: 27–34). Dar XVII–XVIII a. Lietuvos vienuolynų skriptoriumuose buvo perrašinėjamos rankraštinės knygos (ten pat: 44). Be abejo, biurokратиškoje Prūsijoje, kur užrašytos pirmosios aptariamų mįslių, irgi buvo tokios profesijos atstovų. Tačiau ir gerokai vėliau, XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, mokėjimas skaityti ir rašyti garantavo mažiausiai kitų bendruomenės narių pagarbą: „Kaimo šviesuoliai, iš aplinkinių išsiskyrę raštingumu ir rašto nepažįstantiems bendruomenės nariams padėdavę palaikyti ryšį su toli nuo namų esančiais artimaisiais, neabejotinai sulaukdavo išskirtinio dėmesio ir pagarbos“ (Ivanauskaitė 2007 : 135). Kitoje, jau panašiu metu užrašytoje mįslėje sakoma *Gudrus, išmintingas žąsim akėja* (*Rašymas*) LMD I 725/4.

Arimas ir *akėjimas* aptinkami ir dar keliose su raštu susijusiose mįslėse. Greičiausiai gerai žinomos patarlės *Kas skaito rašo, duonos neprašo* LMD I 1002/5–10 ironiška mįslė–perdirbinys *Rašo rašo – duonos prašo* (*Akėčios ir akėtojas*) LTR 2771/641 tarsi veidrodinis anksčiau aptartų mįslių vaizdų atspindys – ten akėtojas buvo mįslės užminime, o rašymas buvo aptiriamas reiškinys, čia – atvirkščiai. Yra ir

6 Pirmoji mįslė pagal stilistiką atrodo visiškai autentiška, antroji kiek primena individualios kūrybos mįslę, tačiau yra įdomi dėl atvirų vartų motyvo – galbūt čia slypi aliuozija į pamokslų rinkinį „Bro-ma, atverta ing viečnastj“ – pasak V. Ališausko, pirmą lietuvišką knygą, virtusią tikrai asmeninio dvasinio skaitymo „bestselleriu“ (Ališauskas 2009: 166).

neironiška, tiesioginė aliuzija į tą pačią patarlę *Rašo rašo – duonos neprašo (Akėtojas)* LTR 3950/268-9. Tą patį arimo motyvą išnaudoja ir pavienės mįslės apie rašomąją plunksną: *Juoda kumelė, baltu lauku eidama, kreivas vagas aria* LTR 1296/147; *Plieno plūgas aria šviesiame lauke, tamsias vagas klodamas* LTR 1166/72; *Rymo žemėj kaulo žagrė, mažas nedidelis aria (Žąsies plunksna, raštas)* LMD I 702/196. Pastarojoje mįslėje maskuojant popierių kaip pagrindinė jo savybė pasirenkama ne spalva, o matavimo vienetas *rymas* („popieriaus kiekio vienetas (1000 lapų)“ – LKŽe). Ir kituose, XX a. trečiajame dešimtmetyje užrašytuose mįslės variantuose su *balta žeme / dirva* išlaikytas arimo ar akėjimo žąsimi motyvas, tad kalbama apie rašomąją plunksną užrašytą, t. y. rankraštinių tekstą.

A. Tayloras pateikė, pasak jo, reikšmingą 1921 m. Sigismundo Szendrey'aus išsakytą komentarą, kad vengriškose šios mįslės versijose įžvelgiami devyni komponentai, kuriuos galima suskirstyti į tris grupes: (A) balta dirva, juoda sėkla (referentai yra popierius ir raidės); (B) žąsis aria; žmogus aria, akėja (referentai – plunksna ir rašalo nusausinimas smėliu); (C) sėja atsargiai, atidžiai (galvojimas) (Taylor 1951: 437). Kaip matome, vengrų pavyzdžiuose apskritai nėra ganymo motyvų; tuo tarpu lietuviškoje medžiagoje mįslė, vaizduojanti ganymą, turi gerokai daugiau variantų – 268 – nei mįslės, kalbančios apie sėklas ir arimą (akėjimą) – 98. Galbūt kaip tik dėl to, kad žinojo vos vieną kitą pavyzdį, tyrėjai buvo linkę mįslės su gyvūnais traktuoti kaip to paties tipo variacijas (A. Aarne, pavyzdžiui, pristatęs kaip išimtis mįslės, kuriose vietoj juodų sėklų yra juodos ežios arba sakoma, kad balta žemė barstoma juodu smėliu, teigia, jog, sprendžiant iš mažo užrašymų skaičiaus, esą aišku, kad šios redakcijos yra atsiradusios vėliau (Aarne 1918: 51)). Apskritai, jeigu atsiribotume nuo spalvinės išraiškos (ir įminimų, kurie yra nepastovūs), turėtume dvi tekstų grupes, kurių pirmosios sudedamosios dalys yra (I A) laukas (dirva, žemė) ir sėkla, (I B, nebūtinai) žąsis, žąsies koja, plunksna, žąsinu aria ar akėja, (I C, nebūtinai) išmintingas sėja, kas sėja, tas supranta, retas daigą pažįsta. Šių mįslių įminimai dažniausiai *raštas, rašymas, plunksna, laiškąs*, tik aštuoniolikoje variantų iš devyniasdešimt aštuonių įminimai yra *knyga*. Antrosios grupės tekstus sudaro: (II A) laukas (lankos, pievos) ir avys, (II B, nebūtinai) ganymas ir ganančiojo apibūdinimas *kas išmano*, (II C, retai) botagas už piemens ausies. Daugiau nei pusės šiai grupei priklausančių mįslių įminimai yra *knyga* (155 variantai iš 268), dar kelių variantų įminimai yra *skaito*. II C komponentą turinčių variantų yra tik devyni, dauguma jų – nuorašai iš A. Schleicherio publikacijos, jų įminimuose yra *popierius, plunksna, raštas, raštininkas*.

Variacijų su *juodomis avimis* ar *ganymu* pačiuose ankstyviausiuose lietuvių mįslių užrašymuose nėra, tačiau anoniminiame patarlių ir priežodžių rinkinyje jau esama iki šių dienų tą pačią formą išlaikiusios mįslės, kurios užminime vaizduojamas ganymas: *Kalnais nuginau, kloniais parginau, šimtais skaičiau, o vieno neradau, o*

to paties pasigedau SLT: 455. (Tiesa, čia įminimas nepateikiamas, bet beveik visų iš 190 dabar turimų šios mįslės užrašymų įminimai susiję su audimu.) Lietuvių mįslių masyve yra nemažas pluoštas pagrindinius vaizdo komponentus – lauką, avis, ganymą – turinčių mįslių, užmenančių dangų, jo šviesulius bei debesis, tačiau neturinčių baltos ir juodos kontrasto, pavyzdžiui: *Laukas nematuotas, avys neskaitytos, piemuo raguotas (Dangus, žvaigždės ir mėnuo)* LTR 190/738, beje, turinti 76 variantus; *Šimtus avių vienas piemuo gano (Mėnulis ir žvaigždės)* LTR 1946/202 ir, akivaizdu, iš jos išvesta naujesnė *Du kerdžiai milijonus avių gano (Akys ir raidės)* LTR 271/281-69. Kitos panašios mįslės: *Žolioj pievelėj piemenėlis baltos avis gano (Saulė ir debesis)* LTR 2996/81; *Mėlynoj pievelėj piemenėlis baltas avis gano (Saulė ir debesis)* LTR 3492/37; *Du karalaičiai ant aukšto kalno avis gano (Saulė, mėnuo, žvaigždės)* LTR 2524/330; *Žydroj pievoj avinėliai ganosi, bet žolės neėda (Dangus ir debesis)* LTR 4180/365. Visai įmanoma, kad mįslių, kalbančių apie vieną sakraliąją sferą – dangų, vaizdai buvo perkelti kitų naujai atsiradusių sakralių dalykų, rodančių kelius į Dangaus karalystę, apibūdinimui – neabejotina, kad tikrai dažnai buvo susiduriama su dvasininko, kaip ganytojo, ir tikinčiųjų, kaip avelių, metaforomis⁷. A. Aarne pastebėjo, kad jo aptariamoms mįslėms apie raštą yra giminingos suomių ir estų mįslės apie bažnyčią, parapiją ir kunigą, kurios skamba taip: „Baltas laukas, margi galvijai, juodas piemuo“ (Aarne 1918: 71). Autorius rašė, kad mįslės apie raštą, vaizduojančios gyvūnus, galimai atsiradusios dėl mįslių apie burną ir dantis įtakos. Jo minimose mįslėse kalbama apie namą ar tvartą, pilną baltų karvių, avių ar kitų gyvūnų (ten pat: 49). Turime ir lietuviškų atitikmenų, panaudojančių itin produktyvią tvartą su viduje esančiais naminiais gyvuliais kliše: *Pilna avidė avių, o vienas baronas stovi ir bliuana (Kunigas ir žmonės bažnyčioj)* LMD III 114/9-1; *Pilnas tvartas baltų avelių, visos tyli, o vienas baronas raudonas bliuana (Dantys ir liežuvis)* LTR 4471/31, – ši versija priklauso itin paplitusiam mįslės tipui apie burną su dantimis *Pilna laktelė baltų vištelių*. Kaip ne kartą mano rašyta⁸, atsiradusiems naujiems objektams apibūdinti neretai panaudojami jau esantys mįslių užminimai, todėl vienas užminimas gali turėti begalę įminimų, tai yra pastebėję kone visi rašiusieji apie mįsles. Panašiai atsitinka ir su rašto dalykais, pavyzdžiui, 313 variantų turinčio mįslės tipo *Marga karvė (ar jautis) dangų laižo* gausesnių versijų įminimus galima sugrupuoti į dvi reikšmines grupes: pirmoji, stambesnė, – *debesis, diena, naktis, dūmai, vaivorykštė, rūkas, aušra, lydeka ir ledas, ugnis*; antroji, mažesnė, – *raštas, rašymas, gromata, knyga, Šv. Knyga, laiškas, maldaknygė, raidės*. Šis modernėjimo

7 Pavyzdžiui, M. Mažvydo „Katekizmo“ lietuviškos eiliuotos prakalbos pabaigoje *avelės* „tikinčiųjų“ reikšme pavartotos tris kartus, o kunigams skirtoje lotyniškojoje prakalboje žodžiai *išganymas, -yti, -tojas* pavartoti penkis kartus, *ganytojas, -ai* – keturis kartus, vienas jų: „Juk jums paties vyriausiojo ganytojo Kristaus buvo pavesta šią kaimenę ganyti, saugoti ir rūpintis ja“ (Mažvydas 1997: 19).

8 Žr. Kensminienė 2004: 163–164, 2010: 126–127, 2012: 34–35 ir kt.

nulemtas įminimų pakeitimas įvyko todėl, kad su raštu susiję dalykai čia tiko semantiškai – atrodė irgi siekiantys dangų, tik ne fizinį, o mitinį ar tiesiog kaip iš vieną dvasingumo, išminties paradigmų. Esama rusų mįslių pavyzdžių, iliustruojančių panašų pakeitimą: *Велико поле Романово, Много скота рогатого; Пас пастух, Спрятался за ракитов куст (Небо, звезды, месяц за облаком)* ЗРН 1947 („Didis Romanovo laukas, Daug raguotų galvijų; Ganė piemu, Pasislėpė už žilvičių krūmo. Dangus, žvaigždės, mėnuo už debesies“); *Поле белеганско, Скотина чернеганска, Один пастух, Как ракитов куст (Письмо и писецу)* ЗРН 2264 (apytikslis vertimas „Baltėnų laukas, Juodėnų galvijai, Vienas piemuo Kaip žilvičių krūmas. Laiškas ir raštininkas“).

Nors lietuvišką medžiagą pasaulyje reprezentuojantis ir, atrodo, seniausias mįslės tipo su avimis užrašymas yra A. Schleicherio 1857 m. paskelbtas *Lygios lankos, Pilkos avys, Piemenėlio už ausių botagėlis (Popiers, žodžiai, raštininks su plunksna už ausių)* LTt 5 7539 (SchLMSRL: 206), tačiau variantų skaičiumi jį beveik tris kartus lenkia visiems nuo mokyklos suolo gerai žinoma mįslės forma *Baltos lankos, juodos avys, kas išmano, tas jas gano*. Anksčiausias jos užrašymas yra J. Basanavičiaus 1887 m. paskelbta mįslė *Balta pieva, juodos avys, kas išmano, tas jais gano (Literos)* LMD I 702/82 (MtG). Nematuo tą lauką, mėlyną pievą ar lygias lankas nesunkiai išstūmė, kaip minėta, ryškus ir įsimenamas *baltos* ir *juodos* kontrastas, atėjęs iš mįslės, kalbančios apie tą patį referentą. Mįslėje su *dirva* bei *sėkla* buvusiam *išmintingam* ar *retam, ne bet kuriam* semantiškai artimas *kas išmano* atsirado dėl rimto su *gano*, nes tai visiškai atitiko tiek mįslių poetikai būdingą polinkį rimuoti ir eiliuoti tas pačias kalbos dalis bei jų formas, sintaksiškai simetriškas frazes ir sakinius, tiek mįslėse ir apskritai tautosakoje deklaruojamą vertybinį požiūrį į raštingumą. Prie šios versijos populiarumo labai prisidėjo ir jos neįkyrus, tačiau akivaizdus didaktiškumas – mįslė buvo itin tinkama mokyklinei aplinkai.

Galima nedrąsiai spėti, jog dabar mįslės, vaizduojančios ariamą ar akėjamą dirvą, dažniau kalba apie rašymą arba rankraštį, o mįslės, vaizduojančios ganymą, – apie skaitymą arba spausdintą tekstą. Šie su raštingumu susiję veiksmai lietuviškoje medžiagoje taip išdiferencijuoti buvo ne nuo pradžių – ankstyvuosiuose užrašymuose viename mįslės užminime neretai jungiamas abiejų veiksmų vaizdavimas (kaip ir kituose kraštuose, kur mįslėse apie raštą nevaizduojami gyvūnai). Tokią hipotezę padiktavo V. Ališausko pastebėjimas, jog Lietuvoje iki pat XVIII a. gajus suvokimas, kurio šaknys glūdi dar antikoje, kad rašymas yra sunkus ir silpnos sveikatos žmogui žalingas darbas, o skaitymas – paguodos ir meditacijos priemonė (Ališauskas 2009: 162–163). Žodis *arti* plačiai vartojamas šnekamojoje kalboje norint vaizdžiai pasakyti „sunkiai dirbti“. Tuo tarpu ganymas nelaikomas tokiu sunkiu darbu, o kartais nelaikomas darbu apskritai – plg. iki šiol menkinama reikšme vartojamą žodį *piemu* ar frazeologizmą *varnas ganyti*, t. y. „žiopsoti“ (LKŽe).

Greitinant šiuos du mįslių tipus, kilo aliuzija į plačiai žinomą Senojo Testamento pasakojimą apie žemdirbį Kainą ir piemenį Abelį, liudijantį dviejų gyvensenų ir pasaulėžiūrų – žemdirbystės ir ganomosios gyvulininkystės – atstovų susidūrimą, kai žemdirbys nužudo piemenį, nes Dievas yra pastarojo pusėje (Pr 4, 2–8). Tačiau krikščionybė, iš esmės būdama žemdirbių religija, piemenį paverčia vienu pagrindinių religinių simbolių. Aptartų tarptautinių mįslių apie raštą likimas lyg ir interpretuoja šią biblinę istoriją – veikiausiai iš Vakarų Europos kartu su raštu ir krikščionyste atkeliavusi „žemdirbiška“ mįslė *Balta dirva, juoda sėkla* įkvėpė tarsi „sukryžminti“ senas archajiškas mįsles, užmenančias didžiuosius dangaus šviesulius – Saulę ir Mėnulį – kaip piemenis, o mažesnius, žvaigždes, kaip avis, su krikščioniškais piemens ir avių simboliais ir sukurti savitą mįslę, kuri paplito daug labiau už pirmtakę.

IŠVADOS

Mįslė *Baltas laukas / balta dirva / žemė, juoda sėkla / juodi grūdai* gali būti atėjusi į Lietuvą kartu su krikščionyste, nes taip atėjo jos referentas *raštas*; bet ji būdinga labai plačiam arealui, taigi gali būti ir bendra indoeuropiečių mįslė, sukurta labai seniai, tik turėjusi kitą, iki mūsų dienų neišlikusį įminimą (netgi susijusį su rašmenimis, pavyzdžiui, ant beržo tošies). Mįslė *Baltas laukas / baltos lankos / pievos, juodos avys* būdinga tik rytinei Europos daliai ir toliau į rytus nuo jos esantiems kraštams, jeigu atsiribotume nuo ryškaus *baltos* ir *juodos* kontrasto, turi net daugiau panašumo su mįslės užminimu *Laukas nematuotas, avys neskaitytos, piemuo raguotas* nei su užminimu, vaizduojančiu suartą žemę ir sėklas. Turint galvoje dar ir užrašytų mįslių skaičių, vargiai galima sutikti su teigimu, kad mįslė su avimis yra mįslės su sėklomis variantas. Greičiausiai tai yra savarankiška mįslė, atsiradusi, kai archajiškos mįslės apie dangaus šviesulius buvo paveiktos mįslių apie raštą, vaizduojančių juodas sėklas, ir vienodai gimininga tiek vienoms, tiek kitoms. Įdomu, kad šiuolaikinėje lietuviškoje medžiagoje abi aptariamoms mįslėms tarsi diferencijuoja su raštingumu susijusius veiksmus: vaizduojančios arimą ir sėją labiau kalba apie rašymą, o vaizduojančios ganymą – apie skaitymą. Ankstyviausiuose lietuviškuose užrašymuose ir kitur, kur nėra mįslių su gyvūnais, viename mįslės užminime neretai sujungiamas abiejų veiksmų vaizdavimas.

ŠALTINIAI

- BsV – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, pabaigos žodį ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Lk – „Evangelija pagal Luką“, in: *Naujasis Testamentas*, iš graikų k. vertė ir įvadu parašė kun. Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: „Katalikų pasaulio“ leidykla, 1992, p. 139–208.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninis variantas, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002, prieiga per internetą: www.lkz.lt.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LPL – Teodoras Lepneris. *Prūsų lietuvis*, parengė Vilija Gerulaitienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTt 5 – *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, medžiagą paruošė Kazys Grigas, Vilnius: Mintis, 1968.
- MtG – *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft*, Bd. 2, Heidelberg, 1887.
- Pr – „Pradžios knyga. Senasis Testamentas“, in: *Biblija arba Šventasis Raštas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų k. vertė Antanas Rubšys, NT iš graikų kalbos vertė Česlovas Kavaliauskas, ekumeninis leidimas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999 (Biblija RK_E1999), prieiga per internetą: http://biblija.lt/index.aspx?cmp=reading&doc=BiblijaRKE1999_Pr_4.
- SchLMSRL – August Schleicher. *Litauische Märchen, Sprichworte, Rätsel und Lieder*, Weimar, 1857.
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.
- ЗРН – *Загадки русского народа: сборник загадок, вопросов, притч и задач*, составил Д. Н. Садовников, Москва: Издательство Московского университета, 1959.

LITERATŪRA

- Aarne Antti 1918. „Vergleichende Rätselforschungen“, *FF Communications*, No. 26.
- Ališauskas Vytautas 2009. *Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Aidai.
- Ivanauskaitė Vita 2007. „Folklorinė laiško paradigma“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 133–150.
- Kensminienė Aelita 2004. „Mįslių sisteminimo problemos“, *Tautosakos darbai*, t. XX (XXVII), p. 161–175.
- Kensminienė Aelita 2006. „‘Lino kančios’ motyvai lietuvių mįslėse ir kituose tautosakos žanruose“, *Tautosakos darbai*, t. XXXII, p. 225–241.
- Kensminienė Aelita 2010. „Erdvė lietuvių mįslėse“, *Tautosakos darbai*, t. XL, p. 124–138.
- Kensminienė Aelita 2012. „Arkliai lietuvių mįslėse“, *Tautosakos darbai*, t. XLIII, p. 33–48.
- Kiaupa Zigmantas 2014. „Kalbėjimas apie lietuvių tautą XVIII amžiuje“, *Darbai ir dienos*, t. 61, p. 263–280.
- Lebedys Jurgis 1956. „Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai“, in: *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, p. 5–40.
- Lebedys J., Palionis J. 1964. „Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas“, in: *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai: Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, t. 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 109–133.
- Lūžys Sigitas 2009. *Renesanso knyga Vidurio ir Vakarų Lietuvoje: sklaidos keliai ir senosios bibliotekos*, in: Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, 2005–2006, prieiga per internetą: <https://elibrary.mab.lt/handle/1/1734>, [žiūrėta 2015-08-15].

- Mažvydas Martynas 1997. *Katekizmas: fotografuotinis ir transponuotas tekstai*, parengė Bonifacas Stundžia, Ritutė Šepetytė, iš lotynų k. vertė Marcelinas Ročka, Vilnius: Baltos lankos.
- Narbutas Sigitas 2000. *Nuo Mindaugo raštų iki Karpavičiaus pamokslų*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Pacevičius Arvydas 2002. „Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 25–50.
- Taylor Archer 1951. *English Riddles from Oral Tradition*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Riddles on Writing, Linked together by the Image of *Field*

AELITA KENSMINIENĖ

Summary

The subject of the article is typology, genesis and semantics of the popular riddles on writing *Balta dirva, juoda sėkla* [‘White soil, black seed’] and *Baltos lankos, juodos avys* [‘White pasture, black sheep’]. For encoding various phenomena related to writing, the riddles frequently choose the visual graphic aspect of “the black on white” as the chief attribute and the core of the artistic image. This contrast is so suggestive and overshadowing all the other visual aspects that along with similar answers it is the main reason why even the riddles based on rather differing images like the above-mentioned ones are perceived in the international literature as mere variations or local adaptations of the same theme. The second riddle is even considered a variation of the first one, typical to the Eastern Europe and countries lying further to the East of it. The author of the article maintains a different approach, considering these riddles to be of different origins and possessing dissimilar imagery, but having identical answers, corresponding structures and similar beginnings: i.e. some kind of *field*, covering such semantic varieties as ploughed field – soil and grassy field – meadow, or pasture.

The first riddle in question *Baltas laukas / balta dirva / žemė, juoda sėkla / juodi grūdai* [‘White field / white soil / land, black seed / black grain’] could have come to Lithuania along with Christianity, because that is how its referent – *writing* – appeared. Its earliest recording from 1690 (published in 1744 by Theodor Lepner) did not mention colors: it talked only of venerable soil and wonderful seed. The oldest available Lithuanian variant of the second riddle *Baltas laukas / baltos lankos / pievos, juodos avys* [‘White field / white pastures / meadows, black sheep’] was published by August Schleicher in 1857: *Lygios lankos, Pilkos avys, Piemenėlio už ausų botagėlis* [‘Smooth meadows, grey sheep, the shepherd has a little whip behind his ears’]. It seems more akin to the question part of the riddle with numerous answers *Laukas nematuotas, avys neskaitytos, piemuo raguotas (Dangus, žvaigždės, mėnuo)* [‘The field is unmeasured, the sheep are uncounted, the shepherd is with horns (Sky, stars, and moon)’] than to the answer describing the ploughed land and seed. In addition, there are cases of riddling the sky and its visible objects as a meadow and animals too. Considering the close connections with Christianity and the great frequency of the metaphoric image of the priest as shepherd and his parishioners as sheep, it seems reasonable to suggest that images used in the riddles dealing with one sacred sphere – the sky – could have been transferred to describe the newly emerged other sacred things that could also point the way to the kingdom of heaven. The earliest known variant of the most popular riddle with white meadows and black sheep is the one published by Jonas Basanavičius in 1887: *Balta pieva, juodos avys*,

kas išmano, tas jas gano [‘The white meadow, the black sheep, whoever is smart enough, shepherds them’]. Currently the corpus of Lithuanian riddles contains much more numerous recordings with “black sheep” than those with “black seed”, so the suggestion of the “sheep” riddle to be but a variation of the “seed” one can hardly be reasonable. Most probably, it is a separate riddle, a crossbreed between the archaic riddles on the sky bodies and the ones on writing depicting the black seed, and equally related to both. The unmeasured field, the blue meadow or smooth pastures readily gave way to the vivid and memorable contrast between white and black, adopted from the riddle talking of the same referent. The words *išmintingas* [‘wise’] and *retas, ne bet kuris* [‘rare, not common’] that were formerly used in the riddle with “soil” and “seed”, were replaced with the semantically close phrase *kas išmano* [‘whoever is smart enough’] because it rhymed with *gano* [‘shepherds’]. This entirely corresponded both to the tendency of rhyming the same parts of speech and their forms, syntactically symmetric phrases and sentences, which is characteristic to the riddle poetics in general, and to the high appreciation of literacy, which is universally declared not only in riddles, but in the folklore as a whole. The popularity of this version was significantly enhanced by its unobtrusive, yet obvious didactics: it very much suited the purposes of schooling. Interestingly enough, in the contemporary Lithuanian usage both the riddles in question seem to differentiate between the literacy-related actions: the one depicting ploughing and seed is rather more engaged with writing, while the one on shepherding – with reading. Yet in the case of the earliest Lithuanian recordings and others that do not harbour riddles with animals, one question of the riddle is likely to link together the images of both actions.

Gauta 2015–10–20